

Voorwoord

In het afgelopen jaar hebben de leden van BATO zich in allerlei zaken bekwaamd. Zo is er weer veldactiviteit geweest, leidde een tentoonstelling tot een slopend onderzoek, werd onze blik herhaaldelijk getrokken naar aanslagen op ons erfgoed, leverde de Monumentendag 2004 naast aandacht ook een publicatie op. Ook was het schervenvrouwtje weer actief; kwamen en gingen er leden, hebben we onze vondsten veel getoond, namen we actief deel in het voorbereiden van de Cultuur Historische Waarde kaart. Ook leverden we een bijdrage aan de tentoonstelling de Bataven in museum het Valkhof middels het in bruikleen geven van de brief, de kaptoom en de unster.

Erfgoed ten toon

Dit jaar zijn we ook actief geweest met onze vondsten:

Voorjaartentoonstelling:

100 jaar door de VOT betaald archeologisch onderzoek, G.J. Brenkman, onze eerste amateur-archeoloog en 25 jaar archeologische werkgroep BATO.

Voor de Monumentendag 2004 hebben we aandacht besteed aan het thema over Verdediging en vestingen, waarbij de vondsten uit de opgraving van het rondeel zijn getoond. Een koperen ets is besproken in een apart artikel elders in dit jaarverslag.

Voor ongeveer 50 jongeren van de R.S.G. Lingecollege is in ons depot getoond wat er zich zoal in de Tielse bodem bevindt in het kader van hun C.V.K.-dag.

Op de nieuwjaarsbijeenkomst van de gemeente Tiel (3 jan 2005) is ons aandeel in het afgesloten project van de Tielse Methode getoond.

Tevens waren we aanwezig op de historische themadag in de Avezaathen ook met onze vondsten (zie reportage: Franka Zondag).

Voor de Vereniging voor het Nut van ‘t algemeen ter vergadering bijeen op Mariënwaardt is een klein overzicht te zien van onze Bataafse vondsten.

Erfgoed, lust of last?

Zowel de gemeente Tiel alsook de bekende aannemers van grote en kleine projecten roemen het verleden van Tiel.

“Tiel kent als een van de oudste middeleeuwse steden van ons land een rijk verleden”.

Nu is dat verleden in schrift ruim aanwezig, de oudste vermelding dateert uit het jaar 889, maar ons werkelijk erfgoed zit in de grond. De zorg voor ons erfgoed wordt met voeten getreden.

Tiel is van groot belang voor de ontwikkeling van de urbanisatie van Nederland, dit heeft Tiel gemeen met een reeks andere oude plaatsen. Omdat Tiel een schakel is in deze reeks, kan daarom een grondig onderzoek van de diepste lagen niet worden gemist. De lagen stammen uit de 9de, 10de, 11de, 12de en 13de eeuw. Dit onderzoek is het zuiverst en goedkoopst als de leiding in één hand ligt en niet in de handen van verschillende directies, die elk een ander bedrijf vertegenwoordigen. Deze leiding kan het beste liggen bij een streek- of stadsarcheoloog. Het voordeel is dat deze dan verantwoordelijk wordt voor het gehele in de bodem aanwezige verleden, waarbij ook het trekken van conclusies en relaties tussen de gegevens van de verschillende sites veel wetenschappelijker kan geschieden. Bovendien bevindt zich dan binnen de stad een autoriteit die altijd aanspreekbaar is op de kennis van het ondergrondse erfgoed in ons gebied.

Erfgoed een lust of een last?

De lust zien we in de historische panden in de binnenstad, in de dorpen en buitenplaatsen, dat is boven het maaiveld, maar eronder ligt ons verleden: “in situ”, maar voor hoelang nog?

Na het sobere herstel van de oorlogsschade in de jaren 50, waar we nu spreken over de monumenten van de Wederopbouw, is Tiel de laatste tijd bezig met het volstoppen van de laatste “rotte kiezen” in de binnenstad.

Gezien de slappe ondergrond van de stad – na de bedijking had de stad last van kwelwater – en om dat te verhelpen werd grond opgehoogd met wel 5 tot 6 meter en daarin bevindt zich nu ons erfgoed.

Daarom wordt er in de stad niet geheid maar geboord, maar daarmee komt zuurstof bij het verleden wat dus sterk wordt aangetast en zelfs vergaat. Zo ga je niet om met je erfgoed.

Misschien moet Tiel net als Dordrecht kiezen voor de “ Tielse Maat” : “ om het archeologisch bodemarchief in het binnenstedelijk gebied zoveel mogelijk te bewaren is besloten om in principe niet beneden min1 niveau te bouwen” [1].

Voor Tiel zou dit betekenen, bij bodemverstoring (boren = verstoren) altijd archeologisch onderzoek doen tot 6 meter diep (= Tielse Maat). Dit is de last, want archeologisch onderzoek in de stad is duur.

Recent is er geboord bij de aanleg van bouwpercelen op de Koormarkt, de Damstraat, het Plein (even nummers) en de Binnenheuvel [waar het bestaan van Zandwijk maar even vergeten was!]. Volgens Michiel Bartels (stadarcheoloog van Deventer) geeft boren de kans op zuurstof toevoer aan de nu nog dichte afschermingsschil die het erfgoed van Tiel’s gouden eeuwen beschermt. In de toekomst zullen de volgende nieuwbouwperven bedreigd worden in hun aanwezig erfgoed: het Dominicuskwartier, de Voorstad, de hoek Kerkstraat / Agnietenstraat en het Rio-terrein.

In het verleden hebben archeologische verkenningen al het belang aangetoond van Tiel als een van de oudste steden van ons land. Ons erfgoed zit net als in Dordrecht goed verpakt.

De bodem van de Tielse binnenstad is in kwantitatief en kwalitatief opzicht van zeer grote historische waarde. Het cultureel erfgoed dat hier is opgeslagen maakt Tiel tot een schatkamer van de Nederlandse archeologie. Het is daarom ook noodzakelijk dat het Tiel’s beleid wordt om dit erfgoed te beschermen.

Tiel moet net als Dordrecht het beleid gebruiken om archeologisch erfgoed te beheren, te behouden en te onderzoeken om het historisch besef bij een breed publiek te vergroten middels communicatie, presentatie en educatie. Zet bijv. “Archeologie in Tiel” (nu 10 delen) eens op de website: www.tiel.nl .

Het archeologisch (en overig cultuurhistorisch) erfgoed kan benut worden als een inspiratiebron voor het ruimtelijk beleid. De rijksoverheid moedigt dit aan en heeft daartoe de nota Belvédère uitgebracht en er ook een subsidiesysteem aan gekoppeld. Los van het rijksbeleid kan gesteld worden dat het voor een gemeente aantrekkelijk is om historische waarden te benutten in het proces van ruimtelijke ordening.[2]

Laat de bevolking eens de opgravingsresultaten zien van het onderzoek aan de St. Maartenskerk, de Achterweg, de Koormarkt, het Tolhuiskwartier, Medel en Passewaaij.

Met de uitvoering van het Verdrag van Malta op komst (eind 2005) wordt erfgoed eerder ervaren als last dan lust door bestuurders en project-ontwikkelaars, terwijl een positieve benadering een lust zal geven aan een positieve invulling van het behoud van ons erfgoed.

Tiel ontbeert een eigen archeologische dienst die Ruimtelijke Ordening kan steunen.

Wat staat de burger te doen? Een mogelijkheid is een stuk als dit te schrijven, of bij de staatssecretaris van OC&W een verzoek indienen om voor de binnenstad van Tiel de status van beschermd stadsgezicht aan te vragen. We kunnen bij iedere aantasting van ons erfgoed een klacht indienen op de website: www.heemschut.nl de 1-1-2 voor ons erfgoed.

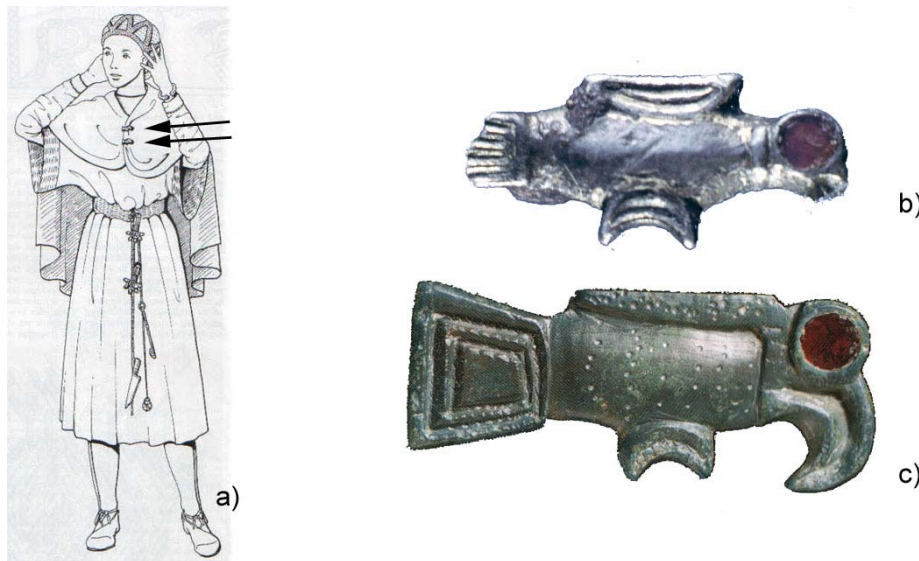
Wat kunnen we doen om van ons erfgoed van de last een lust te maken?Ik zou zeggen, doe net als Dordrecht, de stad die in een ver verleden de handelspositie van Tiel heeft overgenomen, maar nu vindt dat zijn/haar cultureel erfgoed uniek is en een cruciale rol speelt in de citymarketing, cultuurtoerisme en economie. Specifiek zetten ze in op draagvlaktevergroting bij eigenaren, bewoners, gebruikers, ontwikkelaars en andere betrokken partijen. Ze geven het verleden een rol, dat moet Tiel zich ook aantrekken. Een stad zonder verleden is een stad zonder ziel. (Geraadpleegde literatuur (1): Dordrecht maakt geschiedenis, Monumentenzorg en Archeologie 2004-2010, Beleidsnota, april 2004, Sector Stadsontwikkeling/afdeling Inrichting Stadsdelen, Bureau Monumentenzorg en Archeologie; (2): Modulair systeem voor een Gemeentelijk Archeologiebeleid, Archeologic/Past2Present, Drs. H.S.M. van der Beek, maart 2004)

Vogelfibula

Naar aanleiding van een in oktober 2004 door Dirk Oomen (lid BATO) in Ophemert gevonden vogelfibula (figuur 1b) is het zinvol eens na te gaan hoe deze fibula, die behoort bij een vrouwendracht en die paarsgewijze werd gedragen (zie afbeelding), in ons gebied terecht gekomen kan zijn. Ons exemplaar is 2,5 cm lang. Een klein deel van de staart en een deel van de snavel is afgebroken. De vogel kan een adelaar of een valk voorstellen. Het gebruikte metaal is zilver overdekt met een lichte goudsluier. Het oog bestaat uit almandien (almandijn, almandiet, almandine). Almandien, met als formule $\text{Fe}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_4)$, is donkerrood en heeft een hardheid van 7,5. Het is een edelsteen, die behoort tot de mineralengroep der granaten en komt vooral voor in glimmerlei. Hedendaagse vindplaatsen zijn onder andere: Oostenrijk, Zwitserland, India, Ceylon, Madagascar, Australië en de VS. Het is bekend dat in Trier in de 6de eeuw zo veel granaat werd geslepen, dat deze hoeveelheid overeenkwam met de jaarproductie van een slijperij met 17 werkkrachten. De ruwe granaatstenen waren afkomstig uit Zuid – West Bohemen.

Vogelfibulae behoren tot het Gotische cultuurgebied. De Goten werden pas meer bekend toen ze in de invloedssfeer van de Romeinen kwamen. Ze verschenen toen in de schriftelijke bronnen. Dit gebeurde vanaf de 4de eeuw. De Goten kwamen oorspronkelijk uit Scandinavië en kwamen op hun lange trektocht via Rusland en de Zwarte Zee tenslotte terecht op Romeinse bodem, in Spanje (Visigoten) en Italië (Ostrogoten). Het motief van gestileerde vogelkoppen hebben de Goten van de volkeren rond de Zwarte Zee overgenomen. Deze stijl bleven de Goten ook in Italië en Spanje trouw. In de tweede helft van de vijfde eeuw treden dierfibulae op in de Germaanse wereld. In Gennep waar Rijnlandse Franken zich hadden gevestigd zijn 3 vogelfibulae bekend uit het laatste kwart van de 5de eeuw, misschien zelfs uit de eerste jaren van de 6de eeuw. In Krefeld – Gellep is ook een dergelijke fibula bekend. De residentie van het gebied van de Rijnlandse Franken (Francia Rinensis) lag in Keulen. Enkele andere vindplaatsen zijn : Megen (mededeling mevr. E. Vrenegoor), Biblis-Wattenheim (Kreis Bergstrasse), Wiesbaden, Friedberg (Wetteraukreis). Bad Nauheim (Wetteraukreis) en Schwarzrheindorf bij Bonn. Ongetwijfeld kunnen nog vele andere vindplaatsen worden toegevoegd. Vogelfibula worden overwegend in graven gevonden. Sommige exemplaren zijn van ondiepe putjes voorzien, andere niet.

Via de Hunnen komt tegen het einde van de 4de eeuw de mode om rode almandien ter verfraaiing van sieraden en wapens te gebruiken naar Midden Europa. Almandien opgenomen in goudcellen (de cellen kunnen ook worden gevormd door andere metalen dan goud) stamt uit Perzië en het Pontosgebied (gebied in het noord – oosten van Turkije, gelegen aan de Zwarte Zee). De cellen ontstaan door het solderen van metaalstrookjes op een metalen ondergrond. Ze kunnen worden gevuld met edelstenen, met al dan niet gekleurd glas en ook met email. In het laatste geval spreekt men van email cloisonné (cloison = scheidingswand). Zeer bekend zijn de grote adelaarfibulae van de Visigoten en de Ostrogoten.

afbeelding 1:

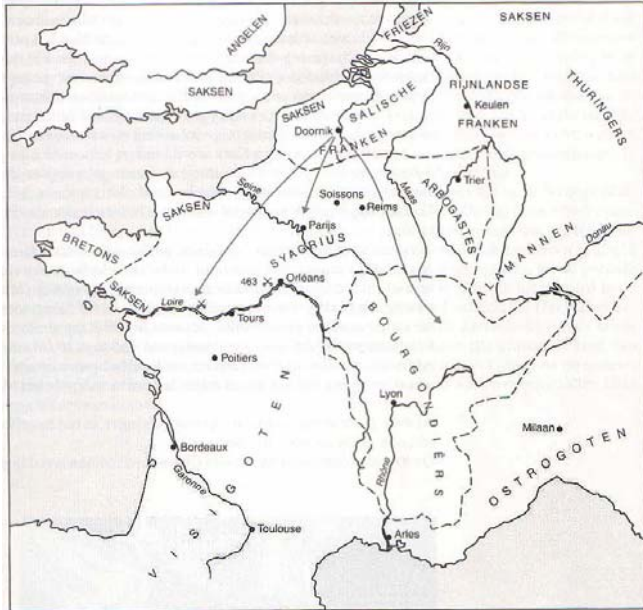
a) Reconstructie van een dracht van Alamanse vrouw (*AiD* 1/2005)

b) Vogelfibula uit Ophemert (*BATO*, 2004)

c) Vogelfibula uit Gennep 400-450, (A. Peddemors en A. Carmiggeld:*Archeologie van |middeleeuws Nederland, Amsterdam 1993)*

Al deze technieken zijn vermoedelijk door edelsmeden die meekwamen in het gevolg van de strijdmacht van Attila naar het westen gekomen. Behalve door de Germanen zijn deze siertechnieken ook in het gehele Romeinse Rijk snel overgenomen. Ook is bekend dat er Rijnlandse Franken en Ostrogoten hebben meegevochten in het Hunse leger van Attila. Dit leger was een soort vreemdenlegioen. Binnen dit geheel konden verschillende culturen met elkaar in aanraking komen. Aan het hof van Attila was er een grote belangstelling voor kunst en cultuur. Aan het Hunse hof in Pannonië (het huidige Hongarije en omgeving) werd Huns, Gotisch en Latijn gesproken. Deze hofcultuur heeft, deels via de Goten, grote invloed gehad op de hoven van de vele Frankische vorstjes in het Noorden.

Het begin van het einde voor Attila was de verloren slag op de Catalaunische Velden bij het huidige Troyes, waar een groot leger van de Hunnen, dat mede bestond uit Ostrogoten, Thüringers en Franken, werd gestopt door een coalitieleger van Romeinen, Visigoten, Franken, Alanen en Burgunden. Het schijnt dat aan beide zijden Rijnlandse Franken gevochten hebben. Attila trok zich verslagen terug naar Hongarije waar hij, na nog enkele krijshandelingen te hebben verricht, in 453 (of 456) stierf.

In 490 kwam het tot een treffen tussen Rijnlandse Franken en Alamannen in de onmiddellijke omgeving van Keulen. Het gelukte de Rijnlandse Franken niet een beslissende overwinning te behalen. Clovis nam de gelegenheid te baat om hen te helpen. Onder zijn leiding werden de Alamannen in 496 of 497 onderworpen. In 506 kwamen ze echter weer in opstand, waarna ze bloedig werden verslagen. Een deel van de Alamannen trok naar het Zuiden weg. De hulp van Clovis leidde er echter wel toe dat Francia Rimensis als zelfstandig geheel ophield te bestaan. Na 506 kwam het gebied links van de Rijn in handen van Clovis, rechts van de Rijn werd de macht verder uitgebreid. Het gebied der Rijnlandse Franken werd opgenomen in het Merovingische Rijk. In 507 viel Clovis de Visigoten aan, waarbij de Rijnlandse Franken ondersteuning verleenden.

Afbeelding 2:
Galie ten tijde van de Frankische opmars onder Childerik (†481)
(A. Heidinga en G. Offenberg: *Op zoek naar de vijfde eeuw*, Amsterdam 1992)

Uitgaande van het voorgaande kunnen we aangaande de gevonden fibula enkele vragen stellen, die we echter niet zo gemakkelijk kunnen beantwoorden.

1. Is onze fibula vóór of na de machtswisseling in Ophemert terecht gekomen?
2. Is er een gezin uit het Rijnlandse gebied als gevolg van de machtswisseling naar de Betuwe gekomen?
3. Zijn bewoners uit de Betuwe betrokken geweest bij de strijd tegen de Alamannen?
4. Is de fibula door een koopman in Ophemert terecht gekomen? Zou de werkplaats van de smid in Keulen hebben gestaan?
5. Is het mogelijk dat er inwoners uit de Betuwe als soldaat hebben gediend tijdens de slag op de Catalaunische velden, aan welke zijde dan ook, en zo in aanraking zijn gekomen met de Gotische cultuurkring?
6. Is het mogelijk dat er inwoners uit de Betuwe in 507 in het leger van Clovis hebben gestreden tegen de Visigoten?

Het aantal vragen kan gemakkelijk nog verder worden uitgebreid. Verder onderzoek zal er toe moeten leiden dat, door vermeerdering van kennis en inzicht, steeds meer vragen kunnen worden geschraapt, totdat er een aantal zinnige vragen overblijven, die verder kunnen worden geanalyseerd.

Bij het stellen der vragen is het van groot belang gebruik te maken van een verspreidingskaartje voor vogelfibulae. Als er personen zijn die vindplaatsen van vogelfibulae kennen, zouden we dat gaarne vernemen. Een afbeelding is natuurlijk zeer welkom, omdat er verschillende typen zijn.

Beaussart, P. e.a.: *Childéric – Clovis, 1500e anniversaire*, Tournai 1982
 Beaussart, P. e.a. : *Childéric – Clovis, Rois des Francs, de Tournai à Paris*, Tournai 1983
 Diesner, H.-J.: *Die Völkerwanderung*, Leipzig 1976
 Bleiber, W.: *Das Frankenreich der Merovinger*, Berlin 1988
 Dixon, Ph.: *Das Barbarische Europa*, München 1975, in dit boek staat een verspreidingskaartje van „Falkenfibel”, dit kaartje is echter gemaakt vóór 1975
 Es W.A. van e.a.: *Romeinen, Friezen en Franken*, Amersfoort 1994
 Glazema, P. en Ypeij, J. : *Merovingische Ambachtskunst*, Baarn 1956
 Heidinga, H.A. en Offenbergh, G.A.M.: *Op zoek naar de vijfde eeuw*, Amsterdam 1992
 James, E.: *De Franken*, Baarn 1988
 Peddemors, A. en Carmiggelt, A. : *Archeologie van Middeleeuws Nederland*, Amsterdam 1993
 Roth, H. en Wamers, E. : *Hessen im Frühmittelalter*, Sigmaringen 1984
 In het bovenstaande boek wordt voor vogelfibulae de volgende literatuur opgegeven :
 Behrens 1939, Böhner 1958, Lindenschmitt 1870, Thiry 1939, Sangmeister 1951, Werner 1961b

Guus Taconis

Een legende uit Tielse bodem

Het navolgende artikel is eerder verschenen in: De Drie Steden, Regionaal-historisch tijdschrift voor het Rivierenland, jaargang 25, nummer 1, 2004 , blz. 13-17. DOOR P.G.A. ROMIJN

Veel Tielenaren bezoeken hem regelmatig: de Tolhuiswal, met het prachtige uitzicht over de Waal. Nog niet zolang geleden heeft hier een archeologisch onderzoek plaatsgevonden, waarbij een wel heel bijzondere vondst werd opgegraven. Een krom, groen geoxideerd koperen plaatje van 6 bij 4 cm met enkele ruwe lijnen erin uitgestoken. Een plaatje met een legende.

Toen het schoongemaakte koperen plaatje zijn oorspronkelijke vorm terugkreeg, werd weer zichtbaar wat eeuwenlang geen daglicht had gezien. Op het plaatje zijn met enige moeite twee figuren te onderscheiden in een uiterst intieme pose op een plaats waar niemand graag is. Een man die wordt gezoogd door een vrouw in een gevangenis (afbeelding 1). Het blijkt hier te gaan om een voorstelling van een oude legende die is vastgelegd in een kopergravure. Over welke legende gaat het nu? En wat wordt er met de afbeelding uitgedrukt?

Legende

De legende beschrijft een gebeurtenis uit het leven van een vader en zijn dochter, Cimon en Pero. De vader is al een oude man als de legende begint. Door een vergrijp is hij veroordeeld tot de hongerdood. Vanwege zijn hoge leeftijd verzoekt de dochter aan de cipier haar vader iedere dag te mogen bezoeken. De cipier staat dit verzoek toe, maar controleert wel of zij geen voedsel mee naar binnen neemt. Omdat de vader langer in leven blijft dan mogelijk zou zijn onder deze omstandigheden, besluit de cipier de twee te bespieden. Hij ziet met verbazing dat de vader gezoogd wordt door de dochter om te verhinderen dat hij de hongerdood zal sterven. Deze handeling wordt door de cipier aan de rechters gerapporteerd. Zij hebben zoveel bewondering en ontzag voor het handelen van de dochter dat de vader wordt vrijgesproken.

Afbeelding 1: Kopergravure (koperen plaatje) van de ‘Tielse kunstenaar’. (foto: G. Taconis).

Oorsprong

De legende is onder anderen door de Romeinse schrijver Valerius Maximus in onze streken bekend geworden. Valerius schrijft in 31 na Christus een werk van negen boeken met de titel 'Facta et Dicta Memorabilia.' Dit werk

draagt hij op aan keizer Tiberius. In boek V beschrijft hij de legende en vertelt dat een muurschildering ervan een grote indruk naliet bij hen die haar zagen.

In Pompeji zijn muurschilderingen gevonden van de legende die gemaakt zijn voor het begin van onze jaartelling. De gedachte dat ze een Griekse oorsprong zou hebben, wordt versterkt door de naam Micon (Cimon) op één van die Pompeïsche muurschilderingen.

Ontwerper

De kwaliteit van de gevonden gravure laat te wensen over. Als u de afbeelding bekijkt, kunt u zien dat hier geen groot kunstenaar aan het werk is geweest. Bovendien zijn gravures vaak kopieën van andere gravures, tekeningen en schilderijen. Redenen genoeg om op zoek te gaan naar de oorspronkelijke gravure (een prentje) en haar maker.

Onderzoek in het Rijksprentenkabinet leverde het volgende resultaat op (afbeelding 2). De ontwerper van deze gravure is Sebald Beham (1500-1550), een veelzijdig Duits grafisch kunstenaar en kunstschilder. Zijn grafische werk was voor een zo breed mogelijk publiek bestemd. Dat heeft te maken met de tijd waarin hij leefde. De zestiende eeuw was een woelige periode. Veel discussies leidden tot verzet tegen de onderdrukking van kerk en burgerlijke besturen. Ook Sebald, zijn jongere broer Barthel en Georg Pencz waren actief in dit verzet. Zowel verbaal als via hun grafiek werd dit verzet geuit. Het gemeentebestuur van Neurenberg, waar deze kunstenaars woonden, greep in omdat zijn macht aangetast dreigde te worden. Het proces dat volgde ging de geschiedenis in als het proces tegen de 'Drei Gottlosen Maler' en duurde van 10 tot 26 januari 1525. De drie lotgenoten verbleven in de 'Lochgefängnis' van Neurenberg.

In 1525 heeft Barthel de legende van Cimon en Pero voor het eerst gegraveerd. Vervolgens heeft Sebald in de periode 1526-1530 de legende in twee gravures vastgelegd. Daarna volgden er in 1544 nog eens twee versies van de legende, waarvan er één hier is afgebeeld. Ook heeft Sebald in 1540 een tekening gemaakt van de legende. Op deze tekening is de volgende Latijnse tekst te lezen: "Quo non penetrat aut quid non ex: cogitat pietas." Deze tekst komt uit het genoemde werk van Valerius, maar is door Sebald verkeerd overgenomen. De juiste tekst is: "Quo non penetrat aut quid non excogitat pietas?" Nu wat beter te begrijpen en betekent: "Waar dringt de kinderliefde (pietas) niet in door of wat denkt ze niet uit?"

Afbeelding 2 en 3

2) Kopergravure (prentje) van Sebald Beham 1544. Een aardig detail is het spanblok rechts in de afbeelding. De straf werd verzwaard door de gevangene er met de benen in te klemmen. (foto: collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-10.784).

3) Eerste schets door Sytze van der Zee.

Wat de afbeelding uitdrukt

Met de legende wordt een voorstelling van Grieks-Romeinse deugdzaamheid gegeven. De naastenliefde die wordt uitgebeeld moet een voorbeeld zijn voor iedereen. Of misschien wel: ze is de plicht van ieder mens. Deze Grieks-Romeinse voorstelling van deugdzaamheid gaat moeiteloos over in een voorstelling van deugdzaamheid bij de christenen. Want door het uitvoeren van de zeven lichamelijke werken van barmhartigheid, waaronder het bezoeken van gevangenen en het voeden van de hongerigen, voldoen zij aan de opdracht die God hun heeft gegeven. Barmhartigheid is de deugd waarmee men anderen in hun nood liefdevol bij wil staan. Ze is de plicht van iedere christen. Naast het Grieks-Romeinse en het christelijke motief in de afbeelding is er nog een derde motief. Dit betreft de ervaring van de kunstenaar zelf. Immers, in 1525 zat Sebald samen met zijn broer Barthel en Georg Pencz gevangen. Het drama dat de drie kunstenaars toen overkwam wordt in de afbeelding weerspiegeld, maar ook het vertrouwen dat de mens ontketend kan worden door het vrije denken lijkt hier te zijn uitgedrukt.

Gevolg

De legende is vaak een onderwerp geweest voor graveurs, schilders en andere kunstenaars. Zeker tot in de achttiende eeuw heeft ze een rol gespeeld in de beeldende kunst. De prenten van de gebroeders Beham, die hun inspiratie ontleenden aan de geschriften van Valerius Maximus, waren voorbeelden voor veel latere kunstenaars. Eén van hen is P.P. Rubens (1577-1640). Hij heeft verschillende uitvoeringen van hetzelfde thema op zijn naam staan. Het is duidelijk dat de uitdrukking van de morele boodschap in de legende veel kunstenaars heeft geïnspireerd tot het maken van een kunstwerk. Dat door de legende de mogelijkheid wordt geboden het vrouwelijk schoon te tonen, heeft ongetwijfeld ook velen aangesproken en is een aspect dat de 'Tielse kunstenaar' evenmin onberoerd zal hebben gelaten. Over hem en over het gebruik van zijn kopergravure valt helaas weinig te zeggen. Het zou mooi zijn als een verder onderzoek een naam of misschien wel een prentje zou opleveren.

Wetenswaardigheden

* Het archeologisch onderzoek (Tolhuiswal) vond plaats in de winter van 1995-1996. Het onderzoek is verricht door leden van BATO (Beoefenaren Archeologie Tiel en Omstreken) onder de verantwoordelijkheid van de ROB (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek).

Op de Tolhuiswal is ter hoogte van het huis met nummer 25 in de nieuwe bestrating de omtrek van een vroeger bouwwerk aangegeven. Dit is de plaats waar ooit een rechthoekige toren heeft gestaan. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn twee noord-zuid georiënteerde muren gevonden die wijzen op een gebouw met een lengte van minimaal 4,70 m en een breedte van 3,85 m. Er zijn muurresten gezien tot een hoogte van 1,40 m onder het huidige straatniveau. De hoogte van de muren was ongeveer 2,40 m. Tussen beide muurresten bevond zich op 2,09 m onder het wegdek een gewelf. In de oostelijke muur van de toren is een kijk/schietgat waargenomen, waardoor wordt verondersteld dat de toren in eerste aanzet een defensieve functie heeft gehad. De overwelfde ruimte van de toren was opgevuld met grond. In deze vulling is de kopergravure gevonden samen met enkele aardewerkfragmenten, een leidekkershamer en een munt.

De resultaten van een bouwhistorisch onderzoek en een literatuuronderzoek laten zien dat de toren al bestond in de vijftiende eeuw.

* De kopergravure of chalcografie is een diepdruk vorm die ontstaat door in een koperen plaatje met een burijn lijnen uit te steken en met een pons putjes erin te maken. Ook de afdruk (prentje) van deze diepdruk vorm wordt een kopergravure genoemd.

De kopergravure techniek ontwikkelde zich vanaf de vijftiende eeuw in Europa en vertoont een relatie met de edelsmeedkunst. Hier was het namelijk gebruikelijk om de werkstukken te voorzien van een monogram (figuur van dooreen gevlochten beginletters van meestal een naam, als signatuur gebruikt door een kunstenaar of een edelsmid). Veel graveurs hanteerden deze monogramsignering eveneens en hadden dezelfde gereedschappen. Voldoende overeenkomsten vindt men om de genoemde relatie te veronderstellen. De graveurs die alleen bekend zijn door hun monogram worden ook wel de monogrammisten genoemd.

Oorspronkelijk was de kopergravure bestemd voor een minder volks en een meer aristocratisch publiek en werd gemaakt door erkende kunstenaars die op de hoogte waren van de heersende stijlopvattingen. De techniek die nodig is om een gravure te kunnen maken, vraagt een grote vaardigheid, ervaring en een goede opleiding. De oudste gedateerde kopergravure draagt het jaartal 1446 en is van Duitse herkomst.

* Toen de gevonden kopergravure was schoongemaakt en geconserveerd, werd de betekenis van de afbeelding niet onmiddellijk duidelijk. Een bijzonder toeval zorgde daar wel voor. De echtgenote van een van de BATO-

leden zag in het Rijksmuseum in Amsterdam een kunstkaart die daar in de museumwinkel te koop was. Het bleek te gaan om een zelfde tafereel, maar nu gemaakt door Petrus Paul Rubens. Met de namen Cimon en Pero als trefwoorden is daarna gezocht in: 'Le grand diction(n)aire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane.' In dit werk is de betekenis van de afbeelding gevonden en is te lezen dat sommige Romeinse schrijvers vermelden dat niet de vader, maar de moeder de veroordeelde zou zijn. Ook Valerius Maximus schrijft dit.

De gravure is niet in spiegelbeeld gemaakt. De kopiist (de 'Tielse kunstenaar') heeft dus een prentje van de oorspronkelijke gravure van Sebald Beham als voorbeeld gebruikt. Dit zonder rekening te houden met de spiegeling. Door het succes van de oorspronkelijke afbeelding kwam hij ongetwijfeld op het idee deze na te maken. Ook in Tiel bestond blijkbaar een markt voor dit prentje.

* De gravures van Sebald dragen tot 1531 het monogram H-S-P. Vanaf dat jaar verandert het monogram in H-S-B. Er wordt van uitgegaan dat de verandering van woonplaats in 1531 oorzaak is geweest van de wijziging van zijn monogram. Sebald verhuisde toen van Neurenberg naar Frankfurt.

* De gebroeders Beham en enkele andere tijd- en plaatsgenoten worden ook wel aangeduid met de term 'Kleinmeister.' Deze term verwijst naar het zeer kleine formaat van hun gravures. De meeste prentjes van de 'Kleinmeister' werden los uitgegeven en op markten te koop aangeboden.

* Dit artikel zou in samenwerking met architect Sytze van der Zee worden geschreven. Zijn bijdrage bestond uit het maken van een tekening van de kopergravure en het beschrijven van de architectuur. Helaas zijn bepaalde omstandigheden er de oorzaak van dat hij deze bijdrage niet kan afronden. Toch willen wij u de eerste aanzet van de tekening niet onthouden (afbeelding 3).

Literatuur:

- Hermans, D.B.M. en E.M.P. Verhelst, *Gemeente Tiel : Stadsmuur en Tolhuismuur : Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek*, Arnhem : Gelders Genootschap, 1998
- Hollstein, F.W.H., *German engravings etchings and woodcuts*, Amsterdam : Menno Hertzberger, 1954
- Linden, F. van der, *De grafische technieken*, De Bilt : Cantecler, 1979
- MacGrath, E., *Rubens Subjects from History*, London : Harvey Miller, 1997
- Moreri, L., *Le grand diction(n)aire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Amsterdam : P. Brunel, 1711
- Pauli, G. en H. Röttinger, *Hans Sebald Beham*, Baden-Baden : V. Koerner, 1974
- Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia (boek 5)*
- Zschelletschky, H., *Die "Drei Gottlosen Maler" von Nürnberg*, Leipzig : E.A. Seemann, 1975

Het Vrouwtje van de Duizend scherven

BATO heeft het initiatief genomen om mee te doen aan de Avezathendag. Het was een dag om allen bijeen te komen en historische spullen uit te stallen. Veel mensen hadden historische boeken en prentplaten tentoongesteld en anderen lieten authentieke video-opnames zien. Maar BATO had iets tastbaars om te laten zien. We hadden onder andere potten, kruiken, leren beurs en boekbandjes. We waren op het idee gekomen de mensen ter plekke te laten zien hoe we aardewerk restaureren. En dat was voornamelijk mijn taak. Ik had enkele dozen met kapot aardewerk dat al schoongemaakt was meegenomen. Het aardewerk bestond voornamelijk uit Delfts Blauw aardewerk, wat voor de mensen zeer herkenbaar is. Ik had mijn potje lijm en mijn rolletjes tape meegenomen en ging vlijtig aan de slag.

Al heel gauw kwamen nieuwsgierige mensen kijken wat ik aan het doen was. Ik legde de mensen uit hoe ik precies te werk ging en alles wat aan voorwerpen op de tafel lag, dat dat in deze omgeving gevonden is. Al heel snel kwamen mensen met verhalen wat ze zelf ooit gevonden hebben en dat het misschien wel heel veel waard zou kunnen zijn.

Na een kleine lunchpauze kwam ik terug bij onze stand. Er kwam een man aan die ik 's ochtends ook al gezien had en het blijkbaar heel interessant vond wat wij allemaal hadden uitgesteld. Hij was vlug naar huis gegaan om iets op te halen. Hij had enkele jaren geleden een vondst gedaan in zijn eigen tuin. Het ging om een groen witte glazen ring van ongeveer 5 cm doorsnee. Het werd gebruikt als sieraad. In de Romeinse Tijd droegen mensen gewaden en deze ring zorgde ervoor dat het gewaad op z'n plek bleef zitten. Het was dus bijzonder dat deze man hiermee aankwam.

Later op de middag werd het steeds drukker en kwamen steeds meer mensen bij onze stand kijken. Terwijl Thonny de geïnteresseerde mensen een verhaal vertelde over de uitgestalde voorwerpen vroeg er een man wat ik aan het doen was. Thonny zei voor de grap: "Zij is het Vrouwtje van de Duizend scherven". Omdat ik een tafel vol met scherven voor me had liggen. En hij legde de mensen uit hoe onze werkwijze met betrekking tot restauratie er aan toe gaat. Op dat moment wist ik nog niet dat er ook journalisten in de zaal liepen.

Ongeveer tien minuten later kwam een journalist van de krant Stad Tiel op me af en hij zegt: "Zo dus jij bent het Vrouwtje van de Duizend scherven". Ik begon te lachen en vertelde waar ik precies mee bezig was. Hij stelde me een vraag of ik een keer geïnterviewd wil worden over wat mijn rol is binnen BATO. Ik stemde ermee in en twee weken later kwam er een journaliste Yvonne Nekeman en een fotograaf Raphael Drenth. Het was mijn allereerste echte interview. Ze vroeg me hoe ik bij de BATO terecht was gekomen en wat er nou zo leuk is om duizenden scherven te lijmen. Om eerlijk te zijn had ik me niet zo goed op het interview voorbereid, maar met hulp van Guus en Thonny kwamen we toch een heel eind. Yvonne Nekeman vond het leuk om als titel te gebruiken: "Franka knutselt het verleden weer aan elkaar". En in de inleidende alinea: "Franka is het Vrouwtje van de Duizend scherven".

Na het interview kwam de fotograaf Raphael Drenth enkele foto's nemen, terwijl ik bezig was met het restaureren van aardewerk. Een week later kreeg ik per mail het concept van het artikel wat in de krant zou komen te staan. Na enkele aanpassingen stuurde ik het definitieve artikel terug. Een paar dagen later stond het in de krant De Stad Tiel. De daarop volgende weken heb ik ontzettend veel reacties gehad van mensen die het artikel gelezen hadden. Ik werd plat gebeld en gemaïld.

Ik moest op een mooie dag een boodschap doen in de stad en ik zag mensen kijken van: "is ze het nou wel of niet?" of van: "waar ken ik haar nou van?".

Ik vond dit een hele leuke ervaring. En omdat ik de jongste en als enige vrouw bij de BATO zit, hoop ik via dit artikel dat er meer mensen van mijn leeftijd lid willen worden van de BATO om mij te ondersteunen in de restauratiewerkzaamheden.

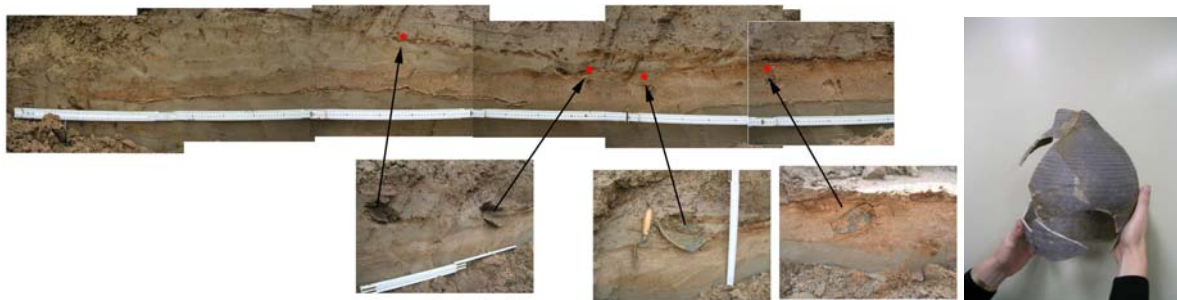
Franka Zondag

Ontdekkingen tijdens kleiafgraving in Ophemert

In augustus 2004 werden in de uiterwaard van Ophemert restanten van een steenoven ontdekt. Bij het afgraven van klei voor de steenfabriek de Korevaar te Zennewijnen kwamen er een grote hoeveelheid baksteenpuin tevoorschijn. Snel werd duidelijk dat restanten van een steenoven aangesneden waren. Er werd besloten om een begeleidend archeologisch onderzoek te verrichten, dit werd uitgevoerd door het Archeologisch Centrum Vrije Universiteit. BATO heeft voor, tijdens en na dit onderzoek verschillende foto's gemaakt. Ook werden verschillende scherven ontdekt van een 13^e eeuwse kruik. De gegevens worden momenteel verwerkt in een digitale presentatie. Deze zal later dit jaar beschikbaar komen voor geïnteresseerden. Hieronder zijn een aantal foto's te zien uit de presentatie over ontdekkingen tijdens de kleiafgraving in Ophemert.

(Lucht)foto's van voor de ontdekking en na het vrijleggen van de steenoven in september (foto's: Dirk Oomen)

De kruik die in het beddingzand werd gevonden. Blauwgrijs Elmpter (Duitsland) aardewerk, datering 1350-1450. (het profiel is van een dichtgeslibte (crevasse)-geul waar de kan verloren en verspoeld is, hoogte 3.72 +NAP)